

מסוציולוגיה ביקורתית לסוציולוגיה של הביקורת: הסוציולוגיה הפרגמטיסטית של לוק בולטנסקי

ג'וליה רסניק ומיכל פרנקל

החוג לסוציולוגיה ואתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

הקדמה

הסוציולוג לוק בולטנסקי (Boltanski), עם עמיתו הכלכלן לורן תבנו (Thévenot), מובילים בעשור האחרון את אחת המהפכות המעניינות והפוריות בסוציולוגיה הצרפתית של זמננו.¹ אל מול הדומיננטיות הכולטת של הפרדיגמה הבורדיאנית של הסוציולוגיה הביקורתית והרפלקסיבית, מפתחים בולטנסקי – בעצמו תלמידו של בורדייה בעבר – ותבנו, את מה שהם מכנים "הסוציולוגיה של הביקורת", או סוציולוגיה פרגמטיסטית.² זוהי סוציולוגיה המעמידה במרכז הדיון את האופן שבו אנשים פועלים, את ההצדקות ואת המשמעויות שהם מייחסים לפעולותיהם (Boltanski and Chiapello 1999).

מאמר זה מבקש לפתוח צוהר לפרדיגמה ענפה חדשה זו. ננסה להבין את התפתחותה של הפרדיגמה בהקשר חברתי-תרבותי רחב וכתולדת-נגד של ההגמוניה האקדמית של הסוציולוגיה הביקורתית. נשאל מדוע, למרות שזנחה את הדיון בקבוצות, במעמדות ובכוח, היא זוכה לפופולריות כה רבה בשנים האחרונות. המאמר ינוע אפוא בשני צירים מקבילים: תיאור הפרויקט הפרגמטיסטי על רקע ההשפעות האינטלקטואליות שהנחו את צמיחתו, וניסיון להבין מדוע פרדיגמה זו מצליחה כל כך בעולם האינטלקטואלי הצרפתי.

מסוציולוגיה של קונפליקט לסוציולוגיה של הסכמה

אם נתייחס להיסטוריה האינטלקטואלית של הסוציולוגיה הצרפתית כאל מטוטלת הנעה בין תיאוריה של הסכמה לבין תיאוריה של כוח, התיאוריה הפרגמטיסטית של בולטנסקי ותבנו מבטאת תנועה חוזרת לכיוון הקוטב של ההסכמה. עד ראשית שנות השישים

¹ בולטנסקי ותבנו פועלים היום במסגרת היחידה ללימודים של הפוליטיקה והמוסר, השוכנת ב-EHESS (Ecole de Hautes Etudes en Sciences Sociales), ואשר בראשה עומד בולטנסקי עצמו.

² כפי שנתאר בהמשך, עבודתם של בולטנסקי ותבנו מושפעת בין השאר גם מן הפילוסופיה הפרגמטיסטית של פירס.

שלטה בסוציולוגיה הצרפתית המסורת הדירקטיבית, שראתה בחברה ישות המבוססת על ערכים משותפים, "תודעה קולקטיבית" וקונסנזוס תרבותי. בשנות השישים, כמקביל וכחלק מגל הביקורת החברתית ששטף את אירופה המערבית כולה, התפתחה בצרפת הפרדיגמה הביקורתית הבורדיאנית, זו הנשענת על המסורת המרקסיסטית והווריאנטית ומתמקדת בקווי ההפרדה המפוררים את המכלול החברתי, ולא בגורמים המבססים סולידריות וקונסנזוס. בהישענו על הביקורת החברתית, שצמחה באיגודי העובדים ובחוגי האמנות והאוונגרד בצרפת, ביסס בורדייה את המונופול שלו על הסוציולוגיה הצרפתית.³ במרכז הפרויקט שהוביל עמדו מאבקים חברתיים בין קבוצות, שביקשו לעצמן מונופול על טובין מטריאליים וסימבוליים. כוח ושליטה היו שם המשחק, עד שנראה כי חיפוש אחר מקורותיו של קונסנזוס חברתי לא יוכל עוד לעמוד במרכז ההתעניינות הסוציולוגית.⁴

ואולם, בראשית שנות השמונים של המאה ה-20 עלתה, מתוך חוג תלמידיו המועדפים של בורדייה עצמו, הסוציולוגיה הפרגמטיסטית החדשה, שכיוונה מחדש את הזרקור לשאלת ההסכמה החברתית. כקריאת תיגר על מעמדה הבלתי מעורער של הסוציולוגיה הביקורתית של בורדייה, כינו בולטנסקי ותבנו את הפרויקט שלהם "סוציולוגיה של הביקורת" – סוציולוגיה המתמקדת באופן שבו בני אדם מבינים את המציאות החברתית ומבקרים אותה, ולא בכיקורתו של הסוציולוג עצמו על החברה ועל האופן שבו אנשים תופסים בה את מקומם.

חשוב לומר כבר בראשית הדברים: בולטנסקי ותבנו עצמם עשויים לערער על שיוכם לקוטב הקונסנזואלי של המטוטלת הסוציולוגית. כצעד ראשון במהלך התיאורטי שלהם, הם מבקשים לערער על עצם יצירת הניגוד בין קונסנזוס לביקורת. ההסכמה החברתית, שבה הם דנים, אינה זו הדירקטיבית, האפריורית והסטטית, שפירושה הפנמת ערכים משותפים על ידי אינדיבידואלים; הם דנים בהסכמה הנבנית ללא הרף, במאמץ ובהשקעה רבה, כתוצאה מפעולתם של יחידים החוזרים ומעצבים אותה תוך כדי אינטראקציות בין-אישיות. במלים אחרות, בניגוד בולט לסוציולוגיה הקלסית המקנה להסכמה החברתית מעמד כמו-אוטולוגי, שמכתיב לאנשים מראש את התנהגותם – מוקד עבודתם הסוציולוגית של בולטנסקי ותבנו הוא ההסכמות החברתיות הבסיסיות המשותפות לכל אנשי החברה, ואופני ההצדקה או הערעור של יחידים את ההסכמות הללו.

פרט להבדל באופן הדיון בקונסנזוס ובקונפליקט, הסוציולוגיה של הביקורת מובחנת מהסוציולוגיה הביקורתית בשני מובנים נוספים: ראשית, היא מבטלת את העיסוק בקבוצות ובכוח, ומעבירה את מוקד הניתוח הסוציולוגי מן הקבוצה אל הפרט – הפרט נהפך לנשא מרכזי של הפעולה החברתית. שנית, היא מבטלת את היתרון היחסי של הסוציולוג על הלא-מומחה, בכל הנוגע ליכולת הייצור של ביקורת חברתית.

³ בין כותלי ה-EHES, המוסד שבו פועלים היום, כאמור, בולטנסקי ותבנו.

⁴ יש הטוענים, כי מונופול זה של האסכולה הבורדיאנית הוא שמנע את תרגומם לצרפתית של טקסטים פנומנולוגיים ואתגורם התרולוגיים שנוצרו בתקופה זו, בעיקר בארצות הברית.

מקבוצות כגורם מסביר לקבוצות כגורם מוסבר

על רקע התפיסה הדורקהיימית, והפעילות האינטלקטואלית והמחקרית האדירה שנועדה ליצור יישות חברתית — חברה — מאוסף של יחידים "אגואיסטים", כהגדרתם של הכלכלנים, בא מפעלו של בורדייה ושבר את תמונת הלכידות החברתית. על בסיס ניתוחים סטטיסטיים המאפשרים קיבוצם של יחידים על פי סוג ההשכלה או אופני צריכה תרבותיים, יצר בורדייה דימוי של חברה העשויה קבוצות — קבוצות הנאבקות ביניהן ומנסות להשליט את תפיסתן על כלל החברה, באמצעות ההון (כל הון) העומד לרשותן. הביוגרפיה האינטלקטואלית של בולטנסקי עצמו מתחילה במסגרת פרויקט זה. בשלב ראשון,⁵ חקר בולטנסקי את מאפייניו של מעמד ה"קאדרים", במובחן מן המעמד הבינוני וממעמד הפועלים. אולם, כשמחקר זה עצמו עובד לספר, ששמו "הקאדרים: התהוותה של קבוצה חברתית" (*Les Cadres — La Formation d'un Groupe Social*, 1982), בולטנסקי התרחק מהקן של מורו וחרג מן השאלות הקלסיות הדנות במעמד. במקום לשאול כיצד מגדירים מעמד, או מי שייך לקבוצה, הוא בחן את התהליכים ההיסטוריים שהביאו להתגבשות הקאדרים כקבוצה בעלת שם, מוסדות, דוברים ומערכת ייצוגים.⁶

בהמשך דרכו, ובעיקר בעבודתו עם לורן תכנו, נפרד בולטנסקי כליל מן הקבוצה כנשאת מרכזית של הפעולה החברתית: "אין קבוצות, אין מעמדות חברתיים, אין עובדים, אין הקשר, אין נוער, אין נשים, אין כוחרים וכך הלאה, כל אותם גורמים שמדעי החברה וסוגי ידע כמותיים אחרים המקובלים כיום התרגלו לחשוב כאמצעותם", קובעים בולטנסקי ותכנו ב-1991 (Boltanski and Thévenot 1991). ובמלים אחרות: יש לוותר על קבלתן של קבוצות חברתיות כקטגוריות אפריוריות, המעצבות את המציאות החברתית. הזהות הקבוצתית היא נזילה ומשתנה, ואינה מתבססת בהכרח על מאפיינים אובייקטיביים ועל "הביטוס" (*habitus*) יציבים המכוונים את פעולותיהם של יחידים (Boltanski 1982).

בהקשר זה נזכיר כי עד עידן הסוציולוגיה הפרגמטיסטית בצרפת, המסורת הסוציולוגית — מהגירסה הפונקציונלית של דירקהיים ועד זו של בורדייה — היתה נטולת סוכנות (*agency*). הסוציולוגיה הביקורתית, בנוסח בורדייה, התעלמה למעשה מחשיבותו של היחיד כסוכן (*agent*) של הפעילות החברתית. היא ראתה בפרט סובייקט, במובן של נתין (Althusser 1971) הכפוף למערכת החברתית, או יחיד הפועל מתוך דיספוזיציות המוכתבות לו על ידי ה"הביטוס" שלו — פועל יוצא של עמדתו במערך החברתי. לעומת זאת, הגישה הפרגמטיסטית מתמקדת בשחקן (*actor centered*), ומושפעת מאוד מן הגישה האתנו-מתודולוגית של גרפינקל (Garfinkel 1967), שהתפתחה בארצות הברית

⁵ בעבודה לקראת קבלת תואר דוקטור, בהדרכת בורדייה.

⁶ בעקבות עבודתו זו של בולטנסקי, גם בורדייה בדק מחדש את מושג המעמד ופיתח גישה קונסטרוקטיביסטית יותר. ראו Bourdieu 1985.

בסוף שנות השישים.⁷ כמו האתנו-מתודולוגיה, גם הסוציולוגיה של הביקורת רואה ביחיד סוכן של הפעולה החברתית. בשתי הגישות, תפיסת הפרט כסוכן מעוגנת בראיית האדם כבעל כישורים קוגניטיביים בסיסיים, כושר להפעיל ביקורת על בסיס עקרונות משותפים של צדק וכושר להצדיק את פעולתו או עמדתו על בסיס עקרונות אלה. אולם, הסוציולוגיה הפרגמטיסטית מובחנת מזו האתנו-מתודולוגית בהיבט מרכזי אחד: בעוד שהגישה האתנו-מתודולוגית אינה מניחה כל מגבלה חיצונית ואפריורית על חופש הפעולה של הפרט, הרי בתפיסתם של בולטנסקי ותבנו חופש הפעולה מצומצם מראש, והוא נשען על מספר מוגבל של עולמות ערכים המשותפים לכל בני החברה. אלה הם "משטרי הצדקה", כלשונם, שהתהוו בתהליך היסטורי ומציעים לאנשים עקרונות בסיסיים להצדקת פעולותיהם ולהצגת ביקורת על פעולותיהם של אחרים. משטרי הצדקה אלה עומדים במרכזו של הפרויקט הפרגמטיסטי, ובהמשך נתאר אותם בהרחבה. אולם, לפני כן נסקור הכולל מרכזי נוסף בין הסוציולוגיה של הביקורת לבין זו הביקורתית: ההבדל בנשאייה של הביקורת.

מן הסוציולוג הביקורתי אל האדם הביקורתי

הסוציולוגיה של הביקורת מעבירה את היכולת האקסקלוסיבית לביקורתיות מן הסוציולוג אל כלל השחקנים. בעוד שהסוציולוגיה הביקורתית מניחה בדרך כלל א-סימטרייה בין הסוציולוג לבין נחקריו, והביקורתיות מיוחסת לסוציולוג המנתץ את אשליותיהם של ההדיוטות באמצעות הכלים המקצועיים העומדים לרשותו — הסוציולוגיה של הביקורת מפנה מקום לאמונותיהם, לערכיהם ולצורות ההצדקה של אנשים. היא מניחה כי כל הפרטים בחברה הם בעלי כושר ביקורת, וכי לכולם נגישות — אם כי לא בהכרח שוויונית — למשאבים ביקורתיים. בכך היא מבטלת את הא-סימטרייה שבין החוקר לנחקרים, ומציבה במרכז התעניינותה את האופנים שבאמצעותם יכולים הפרטים להצדיק את ביקורתם החברתית ואת פעולותיהם. בורדייה מדגיש במיוחד את תפקידו הרפלקסיבי של הסוציולוג, הגורם לו להבין את מיקומו במערך יחסי הכוח בשדה, אך גם מאפשר לו להינתק ממיקום זה ולהבין את מניעיהם ופעולותיהם של השחקנים החברתיים ממרחק. הריחוק וההזרה הם, אפוא, כלי עבודה מרכזיים של הסוציולוג הביקורתי.

האסטרטגיה הפרגמטיסטית, לעומת זאת, נמנעת מלהעניק לסוציולוג יכולת עדיפה על זו של נחקריו; תפקידו מצטמצם לאיסוף עדויותיהם ולשיקוף המציאות כפי שזו נתפסת בעיניהם. לצורך זה, הסוציולוגים הפרגמטיסטים מפעילים מתודולוגיה הכוללת תצפיות, ראיונות וניתוח טקסטים שנכתבו על ידי נחקרים. מתודולוגיה זו קרובה מאוד לשיטה

⁷ לתפיסות אלה — כדוגמת האתנו-מתודולוגיה של גרפינקל, אסכולת שיקגו או הפנומנולוגיה נוסח ברגר ולקמן (Berger and Luckmann 1967), שהיו פופולריות בקמפוסים בארות הברית בשנות החמישים והשישים, נחשף הציבור האינטלקטואלי הצרפתי מאוחר יחסית, רק בתחילת שנות השמונים, כשכמה כתבים תורגמו לצרפתית.

האתנר-מתודולוגית, אך הפרגמטיסטים מוסיפים לה, ומשלבים אותה, בניחות שיח ברמת המאקרו. שיטת המחקר הנגזרת מתפיסתם היא אתנוגרפית ייחודית. לטענתם, תפקידו של חוקר הביקורת הוא לאסוף כמה שיותר דיווחים שיוצרו על ידי השחקנים עצמם. החוקר עוקב מקרוב אחרי הפעולות הפרשניות של השחקן ומתייחס אליהן ברצינות; הוא אינו מנסה לצמצם אותן, או לפסול אותן, על ידי עימות של הסברי השחקן עם פרשנויות חזקות יותר לכאורה שלו; הוא עוקב אחר האופן שבו השחקן בונה את דיווחיו, ובודק כיצד השחקן מפנה את נימוקיו לרמת הכללה גבוהה יותר. בדרך עבודה זו, החוקר מוותר על פרשנות הנשענת על מבנה עקבי, המכונה בסוציולוגיה הקלסית "מבנה חברתי". רק המבנים העקביים, המופיעים בדיווחים של השחקנים, הם אלה המובילים את החוקר במחקרו. ברמת הניתוח המאקרו-חברתי, בולטנסקי ותבנו ממיינים את אופני ההצדקה של בני אדם את פעולותיהם היומיומיות ומחלצים מתוכם דפוסי הצדקות. ההנחה היא כי מגמות פילוסופיות-פוליטיות — תוצאה של התפתחות היסטורית-אינטלקטואלית — משפיעות על אופני החשיבה והפעולה של היחיד, ודפוסי ההצדקה נגזרים מהן. דפוסים אלה מכונים משטרי הצדקה, או סיטה (Cité).

משטרי הצדקה וייחודיותם הפרדיגמטית

את פריצת הדרך התיאורטית המשמעותית עשה בולטנסקי, עם תבנו, בפרסומו ב-1991 של הספר רחב היריעה על הצדקה — כלכלות של הערכה [או של גדולה] (*De la Justification — Les Economies de la Grandeur*). בספר זה מוצג הדקדוק הסוציולוגי החדש ששני החוקרים מנסים לפתח. ההצדקות, שיחידים נוקטים כדי להתגונן מפני ביקורת המוטחת בהם או כדי למתוח ביקורת על אחרים, הן מרכז הכובד של מסה מחקרית זו. החוקרים מאתרים שישה סוגים של משטרי הצדקה⁸ בסיסיים, שעליהם מיתוסים אחרים.

⁸ בחיבור זה מתחילים המחברים לפתח את הדקדוק הפנימי של הפרדיגמה החדשה ומשתמשים במקביל במושגים כגון משטר הצדקה, cité, "כלכלת הערכה" ו"עולמות הערכה". מכיוון שהתיאוריה מצויה בתהליך מתמיד של התפתחות, המחברים נוטים להשתמש במושגים אלה לחלופין, תוך חידוד הדרגתי של ההבחנות והכלים התיאורטיים שלהם. בולטנסקי ותבנו מתייחסים למונח "סיטה" כמשמעות שהעניק לו אוגוסטינוס בספרו עיר האלוהים (*Cité de Dieu*) — עיר מטפורית זו מבוססת על חמלה ועל אהבה לכלל, מכוונת להשלטת חברת אלוהים ומאופיינת בנטייתה לאוניברסליות החורגת מן האינטרס האגואיסטי של היחיד. כאשר אוגוסטינוס מגיד את העיר של מעלה, נושאת החסד האלוהי, לעיר של מטה, חסרת החסד, הוא אינו מתכוון לעיר שקיומה ממשי אלא למודל (Boltanski and Thévenot 1991, 107–109). במסות הפילוסופיות תורגם מושג cité לעברית כ"עיר", אולם אנו מוצאות כי תרגום זה אינו מבטא היטב את ההקשר שבולטנסקי ותבנו מבקשים להרגיש ומעדיפות את אחת הגירסאות של הכותבים עצמם, בתרגום עבודתם לאנגלית — המלה "עולם". לחלופין ניתן אולי להשתמש במלה "קריה", הרומזת למושגים כגון "קריה נעלה" או "קריה נאמנה" מן התרבות היהודית.

שישה משטרי ההצדקה היסודיים הם: עולם ההשראה; העולם הדומסטי; עולם התהילה; העולם האזרחי; עולם השוק; העולם התעשייתי. כל אחד מעולמות אלה מאורגן סביב עיקרון בסיסי אחד, עיקרון של צדק המגדיר את ההיררכיה הפנימית בתוך משטר ההצדקה. בעבור כל עולם מוגדרים הטיפוסים המסמלים אותו והתכונות המרכזיות, ההופכות אדם ל"גדול" במסגרת העולם הספציפי.

בשלב הראשון, בולטנסקי ותבנו מאתרים את ששת משטרי ההצדקה במכתבים למערכת; כלומר, מתוך מכתבים אלה הם מחלצים את אופני ההצדקה של אנשים את עמדותיהם בחיי היומיום (מה שמקובל בסוציולוגיה כניתוח ברמת המיקרו). בשלב השני, ב"על ההצדקה", שני החוקרים מציגים יצירות קלסיות של הפילוסופיה הפוליטית כמסגרות-על המארגנות את סוגי ההצדקות האפשריים (ניתוח ברמת המאקרו). יצירות אלה, טוענים שני החוקרים, זכו לתפוצה רחבה ורעיונותיהן נחרתו והופנמו, במשך דורות, בתרבות המערבית ובמוסדותיה החברתיים. משטרי ההצדקה בנויים על בסיס רעיונות אלה.

את העולם הראשון, עולם ההשראה, מבססים הכותבים על הפילוסופיה של אוגוסטינוס, בספרו עיר האלוהים. הדמויות המזוהות עם עולם זה הם הקדושים והאמנים. הגדולה (greatness) בעולם זה מבוססת על "חסד", שאינו תלוי כלל בהכרה של האחרים. מצב הגדולה מופיע בעיקר בגוף האנושי המתנזר, התנזרות המאפשרת בריחה משגרה ומן העולם היומיומי. התכונות הנערצות הן בעיקר קדושה, יצירתיות, רגישות אמנותית ודמיון. היחסים בעולם זה מבוססים על רגשות ותשוקה.

העולם הדומסטי מבוסס על עבודתו של בוסיה (Bossuet). בעולם זה, ערכם של אנשים תלוי בהיררכיה של אמון המבוסס על שרשרת של תלות אישית. כמבנה הפוליטי של בוסיה, המלך, שהוא בעל הגדולה הרבה ביותר, שווה ערך לרמות האב המקריב עצמו למען נתיניו. כך בעולם הדומסטי, הקשר הפוליטי בין בני אדם נתפס כהכללה של יחסים אישיים, משפחתיים ואינטימיים, יחסים של פנים אל פנים שהתמשכותם תלויה בכיבוד המסורת. עולם התהילה מבוסס על ספרו של הובס, לוויתן, ובעיקר על הפרקים המוקדשים ל"כבוד". ערכם של אנשים נמדד, בעולם זה, על פי מידת ההערכה שהציבור רוחש להם. גיבוריו של עולם זה הם אישים ידועי-שם, כוכבים, מעצבי דעת קהל ועיתונאים.

החוזה החברתי של רוסו הוא הביטוי המובהק של העולם האזרחי. בניגוד לעולם הדומסטי, שבו מקורה של הסמכות היא בגופו של המלך או הנסיך, בעולם האזרחי הריבון הוא רצון הכלל; כלומר, תוצר התלכדות של רצונות אנושיים, תוך ויתור על האינטרס האישי למען טובת הכלל. הגדולה בעולם זה מיוחסת ליישיות קולקטיביות, כדוגמת איגודים מקצועיים והתאגדויות אחרות.

עולם השוק נגזר מספרו של אדם סמית, עושר האומות. בעולם השוק, הגדולים הם קונים ומוכרים, וגדולתם נמדדת על פי עושרם הכלכלי. תכונותיהם העיקריות הם אופורטוניזם, שליטה רגשית והימנעות מיחסים אישיים העלולים לשבש את העסקה הרציונלית. היחסים בין אנשים בעולם זה הם יחסי תחרות. אך עולם השוק אינו זהה לעולם

הכלכלי בכללו; האחרון הוא שילוב של הגיונות הנשאבים בעיקר ממשטרי הצדקה של השוק ושל התעשייה.

ולבסוף, העולם התעשייתי נשאב מרעיונותיו של סן סימון, מאבות הסוציולוגיה המודרנית. עולם זה מבוסס על יעילות ויצרנות, הנשענות על כישורים מקצועיים. זהו עולם המעמיד במרכזו את תהליך הייצור של סחורות חומריות, והגדולים בעולם זה הם המומחים: מהנדסים, מדענים ובעלי מקצוע אחרים.

כל אחד מן העולמות מציג, אפוא, היגיון משלו, וזה משמש להצדקת פעולותיהם של בני אדם. במצב של מחלוקת, המתדיינים יכולים להעלות טיעונים הנגזרים מן העולמות השונים כדי לחלוק על זולתם, להתגונן מפני ביקורת, ואף כדי למצוא, לבסוף, בסיס להסכמה ולשכנוע הדדי. האדם צריך להיות גמיש דיו כדי להתאים עצמו לכל אחד מהמצבים ולדעת לכוון את עצמו בעולמות הצדקה השונים. בהרצאה שנשא בולטנסקי באחרונה באוניברסיטת פרינסטון שבניו-ג'רסי, הוא התייחס למאפייניהם של משטרי הצדקה:⁹

כל אחד ממשטרי הצדקה אלה מבוסס על עיקרון שונה של הערכה, אשר בהתבוננות בבני האדם מנקודת מבט מסוימת פוסל כל סוג אחר של מיון ויוצר סדר מסוים בקרבם. אנו קוראים לעיקרון זה עקרון השקילות, משום שהוא מתייחס לצורה של שווה-ערך כללי (תקן), שבלעדיו אי-אפשר להעריך את בני האדם באופן השוואתי. משום כך ניתן לומר זאת: ביחס לתקן נתון, כגון יעילות במשטר הצדקה התעשייתי, נמצאו בני האדם שנבחנו בעלי ערך רב או מועט. אנו מכנים בשם גדולה את שוויו של אדם, כפי שהוא מוערך בתהליך לגיטימי, ביחס לתקן נתון.

כדי ליצור בסיס לגיטימי לשיפוט, משטרי הצדקה חייבים להיות בנויים כך שישולבו בהם שתי דרישות סותרות. הראשונה היא דרישה לאנושיות שוות-ערך: עיקרה הוא מתן מידה זהה של כבוד לכל בני האדם. הדרישה השנייה היא דרישה למסדר: עיקרה הוא מסדרום של בני האדם לפי סולם של גדולה. נסקור כעת, מבלי להיכנס לפרטים, שתי מגבלות שמסייעות להפחית את המתח בין שתי דרישות סותרות אלה: המגבלה הראשונה היא שלא ניתן לייחס שום מצב של גדולה לשום אדם אחת ולתמיד. בתנאים מסוימים, יכול אדם להתבקש להיבחן שוב במבחן שנכשל בו (ולכן מודלים היררכיים המבוססים על רקע ביולוגי, בין אם גזע ובין אם השבחת הגזע, אינם יכולים להיחשב לגיטימיים). מכיוון שכך, אם הגדולה מיוחסת אחת ולתמיד למישהו מסוים, יש בכך משום איום על הדרישה לאנושיות שווה. המגבלה השנייה היא ששביעות הרצון, שנהנים ממנה אלה שנחשבים לגדולים מכולם, חייבת גם להועיל לכל, כלומר: גם לאלה שנחשבים לקטנים ביותר. גדולתו של גדול תהיה, אפוא, לגיטימית רק כל עוד היא תורמת לטובת הכלל.

כדי לתאר משטרי הצדקה משתמשים בדקדוק בסיסי, שמציין במיוחד: א. את עקרון

Luc Boltanski, "A New Regime of Justification: The Project-Oriented Cité," April 2000, Princeton University, New Jersey

השקילות שביחס אליו נאמדים כל הפעולות, הדברים ובני האדם במסגרת כל משטר הצדקה נתון; ב. את מצב הגדולה, כאשר "גדול" הוא מי שמגלם במידה רבה את ערכי משטר ההצדקה, ואת מצב הקטנות, המוגדר כהעדר גדולה; ג. בנוסף לכך, הגדרת הדבר החשוב לכל עולם מבוססת על קטגוריות של דברים (רפרטואר אובייקטים וכלים), על קטגוריות של בני אדם (רפרטואר הסובייקטים), ועל פעלים (יחסים טבעיים בין יישויות), המצביעים על צורות היחסים המיוחדים לכל סוג של גדולה; ד. יחס הגדולה מציין את טיב היחסים בין הגדול לקטן, ובעיקר את האופן שבו בני אדם "גדולים", בתרומתם לטובת הכלל, מועילים לבני האדם ה"קטנים"; ה. צורת ההשקעה היא תנאי עיקרי ליציבות בכל משטר הצדקה, מאחר שיצירת זיקה בין גדולה לבין הקרבה (שלוש צורה משלה בכל משטר הצדקה) מבטיחה שלכל יתרון יהיה נטל שיאזן אותו; ו. המבחן הפרדיגמטי הוא שיכול, בכל משטר הצדקה, לחשוף בצורה הטובה ביותר את גדולתו של אדם; ז. הרקדוק חייב גם להגדיר את יכולתו של כל אדם לעלות למצב הווייה רם יותר (כבודם של בני אדם); ח. ואחרון, ההיערכות ההרמונית של הסדר הטבעי מצביעה על הטיפוסים האידיאליים (על פי ובר [Weber]) התואמים לעולמות שבמסגרתם מתחלקת הגדולה באופן הוגן.

בולטנסקי ותבנו מתנערים מכל ניסיון לשייך צורות הצדקה ספציפיות לקבוצות חברתיות או למעמדות. צורות ההצדקה השונות זמינות לכל הפרטים בחברה, ואלה משתמשים בהם בהתאם לנסיבות.

בעניין זה נמתחות על הסוציולוגיה הפרגמטית שתי ביקורות עיקריות: העדרו של מימד הכוח, והיותה של הגישה סטטית מדי. בסוגיית הכוח, המבקרים טוענים כי על אף שבולטנסקי ותבנו מכירים בכך שהנגישות למשאבי הצדקה אינה שוויונית, בניחותיהם אין הם מציגים קריטריונים לקביעת נגישותו של כל פרט למשאבים אלה. האם טיעון שיציג בן האליטה יתקבל באותו אופן עצמו אם יוצג על ידי מהגר חדש, על ידי עני או על ידי ילד? הביקורת השנייה נוגעת, כאמור, לסטטיות של משטרי ההצדקה: ראשית, האומנם משטרי ההצדקה, שהתגבשו במאה ה-18, מספיקים לתאר את הסיטואציות של המאה ה-20 והמאה ה-21? שנית, כיצד התגבשו משטרים אלה? ב"על ההצדקה" המחברים אמנם טענו כי ששת משטרי ההצדקה הבסיסיים, והחיבורים ביניהם, מספיקים לתיאור ההצדקות המוצגות ברוב המכריע של הסיטואציות הרגילות, אך כבר בשלב מוקדם זה של עבודתם הם הניחו כי אין זה מספר סופי. עולמות הצדקה הם תוצר חברתי-היסטורי, ולכן במשך הדורות עשויים להתפתח עולמות חדשים, חלק מהעולמות הישנים יחסית עשויים להיות פחות רלוונטיים, ואילו אחרים — עשויים להפוך לפופולריים יותר.

ואכן, עבודתו המאוחרת של תבנו פנתה לאבחון של משטר ההצדקה האקולוגי (Thévenot 1996), שצמח, לטענתו, החל בשנות השישים של המאה ה-20. ואילו בולטנסקי, עם אב שיאפלו, איתר גם הוא בעבודתו האמפירית משטר הצדקה חדש, שכונה "משטר הצדקה של פרויקטים" (project oriented cité) (Boltanski and Chiapello)

(1999). בעבודותיהם אלה, בולטנסקי ותבנו מנסים להתמודד עם הביקורת מן הסוג השני, ולבחון מהם התנאים החברתיים וההיסטוריים להיווצרות של משטר הצדקה חדש.

הרוח החדשה של הקפיטליזם — ביקורת הקפיטליזם ללא ביקורתיות?

ספרו החדש של בולטנסקי, עם אב שיאפלו, ה"רוח החדשה של הקפיטליזם" (*Le Nouvel Esprit du Capitalisme*, Boltanski and Chiapello 1999), מהווה, לטענתו, ניסיון להרחיב את הפרדיגמה, תוך הוספת ממדים של כוח ושינוי. מהלך זה, שתבנו אינו שותף לו, מציין את התחלת חזרתה של תנועת המטוטלת הסוציולוגית למודל הקונפליקט. בפועל, בולטנסקי שב להתייחס להיבטים מעמדיים, אם כי הוא ממקד אותם ברמה ההיסטורית וברמה האינדיבידואלית, ובאופן שבו בני אדם תופסים את עצמם ומייצרים הצדקות לפעולותיהם. החידה המרתקת את בולטנסקי ושיאפלו בספרם היא שאלה קונפליקטואלית קלסית, העומדת גם במרכז הריון הביקורתי בן זמננו: המשך הישרדותו של הקפיטליזם והיחלשותה של הביקורת הממוסדת כלפיו. כיצד קרה שלמרות התחזיות שניבאו את קצו, ולמרות כישלוננו במימוש ההבטחה שגולמה בו לכאורה לרוב אוכלוסיית העולם, הקפיטליזם דווקא מתחזק מאז שנות השמונים של המאה ה-20?

בולטנסקי ושיאפלו מייחסים התחזקות זו לשינויים באופיו של הקפיטליזם. לטענתם, בין שנות העשרים לשנות השישים של המאה ה-20 התארגן עולם העבודה כדמותן של הקורפורציות הגדולות. בתקופה זו, תפיסתם העצמית של העובדים התעצבה כחלק ממעמד חברתי, ועל בסיס זה קמו איגודי העובדים ומפלגותיהם בצורתם המוכרת היום. החל בשנות השמונים של המאה ה-20 מתפתח סוג חדש של קפיטליזם, המתעצב, לטענת המחברים, כדמותו של הארגון התעשייתי החדש — הארגון הפרויקטואלי, הנזיל, שגבולותיו משתנים ללא הרף. הקפיטליזם הנוכחי מתאפיין, אפוא, באי־ביטחון תעסוקתי, באינדיבידואליזציה של השכר ותנאי העבודה, ובמעבר ליחידות ייצור קטנות וזמניות. כל אלה מובילים להתמוטטות עולם העבודה הישן ולכרוסום בכוחם של איגודי העובדים. הביקורת החברתית וארגוני הפועלים, שנצרו מתוך התמודדות עם הקורפורציות הגדולות, מוצאים את עצמם חסרי כלי ביקורת ואמצעי התמודדות אל מול ארגונים פרויקטואליים נזילים וזמניים.

במסגרת הקפיטליזם של סוף המאה ה-20 מתגבש, כאמור, משטר חדש של הצדקות, של הפרויקטים. על בסיס ניתוח תוכן השוואתי של ספרי הדרכה למנהלים, משנות השישים ומשנות התשעים, בולטנסקי ושיאפלו חושפים לוגיקה חדשה — זו של עולם הפרויקטים. בולטנסקי ושיאפלו טוענים שספרות הניהול בשנות התשעים מתייחסת לסוג חדש של גדולה, הרלוונטית במשטר חדש של הצדקה, שהם מכנים משטר הצדקה של פרויקטים. הטקסטים של שנות התשעים אינם מסתפקים, כמוכן, ברטוריקה של פרויקטים. הם מתייחסים גם, במידה זו או אחרת, ללוגיקות אחרות של פעולה, כגון הלוגיקה של השוק, הלוגיקה התעשייתית או הלוגיקה של התהילה. אולם, בהתאם לשיטה הוובריאנית של טיפוסים

אידיאליים, הם מדגישים את מה שבטקסטים הניהוליים המאוחרים ביותר נראה ייחודי, ומניחים בצד את התכונות המוכרות יותר שלה, כגון אלה הפונות ללוגיקה תעשייתית. הביטוי משטר הצדקה של פרויקטים נטבע על פי מונח שמשמש לעתים קרובות בספרי ניהול, דהיינו ארגון פרויקטאלי (organisation par projet). ביטוי זה מתייחס לסוג של חברה שנבנתה מתוך כך שפרויקטים רבים הביאו בני אדם שונים לעבוד יחד, וחלק מאותם בני אדם משתתפים בפרויקטים שונים. מאחר שלפרויקטים יש, מעצם טיבם, התחלה וסוף, הם מחליפים זה את זה, כאים זה בעקבות זה ויוצרים שוב ושוב קבוצות וצוותי עבודה לפי הצורך והקדימות. לפיכך, משטר ההצדקה הפרויקטאלי מתגלה כמערכת של מגבלות המוחלות על מערך של רשתות, שמהוות יחד עולם של קשרים, המוביל ליצירתם ולהרחבתם של קשרים שאפשר להצדיקם במונחים של פעולות הקשורות לפרויקטים.

משטר הצדקה זה נסמך על פעילויות של מתווכים (brokers), שבאמצעותם נוצרות רשתות. היא מעניקה להם ערך מיוחד, שאינו תלוי לא במטרותיהם העתידיות ולא בתכונות המהותיות של היישויות שביניהן מתרחש התיווך. בפרספקטיבה כזו, התיווך הוא ערך בפני עצמו, או בעצם, גדולה בפני עצמה, שכל שחקן יכול לתבוע לו כאשר הוא "מביא לידי מגע", "יוצר קשרים", ובכך תורם ל"טוויית רשתות".

עם זאת, מציינים בולטנסקי ושיאפלו:

עיסוק בהיפותזה על התהוותו של משטר הצדקה חדש, שבה המבחנים הרלוונטיים עוסקים בכינון קשרים, אין בה כדי לרמוז שביצירת רשתות יש משום חידוש דרסטי, כפי שכמה מחקרים שבחנו רשתות בתקופה האחרונה מרמזים לכאורה. עמדתנו שונה. רשתות, גדולות ככל שיהיו, אינן חדשות יותר מכפי שהיה השוק כאשר אדם סמית כתב את עושר האומות. אולם דומה, כי רק בשליש האחרון של המאה ה-20 נהפך התיווך – אמנות החיבור והשימוש בקשרים המסועפים והמרוחקים ביותר – לפעילות אוטונומית, בעלת ערך משל עצמה, הנבדלת מפעילויות אחרות שמאחוריהן נסתתרה עד אז. תהליך זה, אנו סבורים, הוא החידוש החשוב.

בולטנסקי ושיאפלו מפתחים דקדוק מיוחד לתיאור משטרי ההצדקה של הפרויקטים. בין מושגיו המרכזיים של משטר זה, הם מציינים את הבאים:

1. עליון משותף (Common Superior): במשטר ההצדקה של פרויקטים, הסטנדרט הכללי, שביחס אליו מוערכת גדולתם של כל בני האדם ושל כל הדברים, הוא פעילות. בניגוד למתרחש במשטר ההצדקה התעשייתי – שבו הפעילות משמעה עבודה, ולהיות פעיל משמעו להחזיק במשרה יציבה שמשכורת בצדה – במשטר ההצדקה של פרויקטים, הפעילות גוברת על הניגודים בין עבודה ללא-עבודה, בין יציב ללא-יציב, בין תשלום ללא-תשלום, בין עבודה לצורך התחלקות ברווחים לעבודה בהתנדבות, ובין מה שניתן למדירה במונחים של תפוקה לבין מה שלא ניתן למדירה במונחים אלה.

הפעילות מכוונת ליצירת פרויקטים או להשתתפות בפרויקטים שאחרים יזמו. אולם פרויקט,

שאינו מוסד שהוקם מלכתחילה, מתהווה רק הודות לנסיבות של יצירת קשר. מכאן שפעילות כשלעצמה מתמצה בפעלתנות בתוך הרשתות ובשיטוט חקרני בהן, כדי שלא להישאר מבודד, כדי לזכות בהזדמנויות ליצירת קשר עם בני אדם, או כדי להיות מעורב בדברים שיכולים להוביל לפרויקט. הפעילות ניכרת כאשר מספר רב של פרויקטים נמצאים בתהליך פיתוח, יחד או בזה אחר זה. במסגרת היגיון זה, פרויקטים הם מכשירים בני חלוף. החיים נתפסים כסדרה של פרויקטים, והללו רבי ערך אף יותר כאשר הם שונים זה מזה.

2. יחסים טבעיים: בעולם קשרוני (של קשרים), טבעי שיצורים להוטים להיות מקושרים הדדית. כדי להשיג מטרה זו, צריכים בני האדם הן לבטוח באחרים והן להיות ראויים לאמונם של אחרים. עליהם ללמוד לתקשר ולהיות מסוגלים להסתגל לאחרים ולמצבים מבלי שביישנות, נוקשות או חוסר אמון יעכבו בעדם.

3. מצב של גדולה ("the state of 'being great'"): במשטר ההצדקה של פרויקטים, ה"גדולה" חייבת להיות סתגלנית וגמישה. היא יכולה לעבור ממצב אחד לאחר, שונה ממנו בתכלית, ולהישאר מותאמת אליו. היא רב-ערכית, מסוגלת לנוע מפעילות אחת, או משימוש בכלי אחד, לאחרים. משום כך היא עסיקה (employable) ביותר, כלומר: מתאימה להתקבל לעבודה על פרויקט חדש. במשטר הצדקה זה, "גדולה" היא גם פעילה ואוטונומית. היא תיטול סיכונים, תיצור קשר עם בני אדם חדשים, תפתח אפשרויות חדשות, תחפש מקורות מידע שימושיים, ובכך תימנע מלחזור על עצמה...

ובכל זאת, איכויות אלה כשלעצמן אינן יכולות להספיק להגדרת המצב של "היות גדולה", משום שניתן ליישמן גם בדרך אופורטוניסטית, לחתור להצלחה במסלול אנוכי לחלוטין. בניגוד לכך, במודל שלנו, אדם "גדול" ינצל את היתרון שמעניקות לו תכונותיו הנתונות כדי לתרום לטובת הכלל. במשטר ההצדקה של פרויקטים, ה"גדולה" מייצרת אפוא תחושה של אמון. החזון שלה מייצר התלהבות. היא יודעת כיצד לעורר צוות, שאין היא עומדת בראשו, באופן סמכותי, כפי שעשתה העומדת בראש המדרג.

4. רפרטואר הסובייקטים: במשטר הצדקה של פרויקטים, דמויות מופת הן אלה שמתפתות באופן פעיל בהרחבת הרשתות ובניהולן, ויכולות לפעול כמתווכות, כסוכנות אסטרטגיות.

5. רפרטואר האובייקטים: בעולם שבו התקשרות הדדית היא הפעילות העיקרית, אין זה מפתיע לראות כמה עלתה חשיבותן של טכנולוגיות המחשב והמידע החדשות. בולטים גם כלים ניהוליים אחרים (devices) המאפיינים חברות מרושתות, פוסט-מודרניות, פוסט-פורדיסטיות (כגון קבלנות משנה, גמישות, מקורות-חוץ [out sourcing], יחידות אוטונומיות, זיכיונות).

6. המצב של "היות קטן" ("the state of 'being small'"): במשטר ההצדקה של פרויקטים, אדם "קטן" הוא אדם שאינו יכול להתחייב משום שאינו נותן אמון במידה מספקת, או אדם שאינו יכול לתקשר היטב משום שאינו חושב מתוך פתיחות, שהוא נושא דעות קדומות, שהוא סמכותני או בלתי סובלני. נוקשות, שהיא הניגוד לגמישות, היא הפגם העיקרי של אדם "קטן".

7. יחס הגדולה: היחס בין הגדול לקטן הוא הוגן כאשר אנשים "גדולים" מקדמים את העסיקות של האנשים ה"קטנים", בתמורה לאמונם ולדבקותם של האחרונים בעבודת הפרויקט. במלים אחרות, הגדולים משפרים את יכולתם של הקטנים להשתתף בפרויקט חדש, לאחר שזה הנוכחי יסתיים.
8. פורמט ההשקעה: במשטר ההצדקה של פרויקטים, כדי להגיע למצב של גדולה, אדם צריך להקריב את כל מה שעשוי לפגוע בזמינותו. "גדולים" מוותרים על מפעלי חיים (כדוגמת מקצוע, אמנות, נישואין לטווח ארוך, וכו'). הם נייעים. דבר לא ימנע בעדם מלנוע הלאה.
9. מבחן תקן: מבחן התקן הוא תנועה מפרויקט אחד למשנהו. כל עוד התנועה מפרויקט אחד לאחר היא המבחן עצמו, הרי בהיגיון של משטר ההצדקה של פרויקטים העולם הוא יותר אתגרי ויותר הוגן כאשר הפרויקטים קצרים, רבים ומשתנים.
10. היערכות הרמונית: צורתו הטבעית של העולם היא צורת רשת. כל היישויות, אנושיות ולא-אנושיות, חייבות לנהוג לפי כלליו, גם בלא-יודעין.

בולטנסקי ושיאפלו מוצאים שהשינויים בין ספרי ההדרכה למנהלים בשנות השישים לבין אלה של שנות התשעים מתבטאים בשינוי הלוגיקה השלטת. אמנם, הלוגיקה התעשייתית שולטת בשתי הפעמים, משום ששני הקורפוסים שמים להם למטרה לשפר את ארגון העבודה. אולם בשנות השישים היא משלה כמעט לבדה, ואילו בשנות התשעים היא מחלקת את שלטונה עם המהויות של משטר ההצדקה של הפרויקטים. שנית, בשנות השישים הלוגיקה השנייה בחשיבותה היא זו של משטר ההצדקה הדומסטי. בשנות התשעים, לעומת זאת, הלוגיקה של הרשתות היא התופסת את המקום השני – עובדה שמוכיחה, בעיני הכותבים, שהלוגיקה של הרשתות תפסה את מקומו של העולם הדומסטי, ולא הכליעה אותו בתוכה. הדבר הבא הוא לוגיקת השוק, שעדיין תופסת את המקום השלישי גם בשנות התשעים. מכאן ניתן ללמוד ששינויים שהתרחשו בעולם העסקים בשלושת העשורים האחרונים קשורים פחות לחיזוק מכשירי שוק ויותר לסידור מחדש על פי הלוגיקה של הרשתות. ולבסוף, ראינו שעולם האזרחות נוטה להיעלם בשנות התשעים (חשיבותו בשנות השישים ביטאה מעורבות עמוקה של המדינה בכלכלה), וכי עולם ההשראה נוטה להפוך למשמעותי יותר (וזה קשור מן הסתם לעובדה ששנות התשעים מדגישות חדשנות, נטילת סיכונים וסגולות אישיות של ממלאי התפקידים בחברות, כדוגמת אינטואיציה) (מתוך הרצאתו של בולטנסקי, אפריל 2000, אוניברסיטת פרינסטון, ניו ג'רסי).

בולטנסקי ושיאפלו ממקדים אמנם את משטר ההצדקה החדש בתחום העסקי-ניהולי, אולם מטרתם נרחבת בהרבה. בהסתמך על מחקרים, שבחנו את השינויים בייצוגי המשפחה בשנות התשעים של המאה ה-20 ואת דפוסי ההצדקה המופיעים בתקצירי סרטי טלוויזיה, הם טוענים כי משטר ההצדקה החדש מתבטא בתחומי עשייה שאינם עסקיים בלבד. גם בתחום המשפחתי והאינטימי נהפכת מטפורת הרשת לייצוג בולט. משום כך, "סוגיות של קשרים,

יחסים, מפגשים, התפצלות, אובדן, בדידות ופירוד פועלות כהקדמה ליצירת קשרים חדשים ולפתיחת פרויקטים חדשים, והן המצויות בלבם של השינויים המתחוללים כעת בחיים הפרטיים, בדידות, ובעיקר בחיי המשפחה. המתח הגובר בין התביעה לאוטונומיה, לבין הרצון לביטחון, מעצב את העולמות האלה כפי שעיצב את העולם המקצועי" (Boltanski and Chiapello 1999).

שם הספר הנוכחי, "הרוח החדשה של הקפיטליזם", ודמיונו לכותרת החיבור הקלסי של מקס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, מצביעים הן על יומרותיהם של המחברים והן על מקורות ההשראה שלהם. אולם, אצל ובר, "רוח הקפיטליזם" מתייחסת לאמונה דתית רחבה וממוסדת, אשר מעודדת את הפרטים לפעול לצבירת הון, ואילו אצל בולטנסקי ושיאפלו "רוח הקפיטליזם" מצומצמת יחסית. מאחר שקיומו של הקפיטליזם תלוי, לדבריהם, בהצדקה המתמדת של השיטה הקפיטליסטית, שתתקבל על דעתם של הפרטים בחיי היומיום — הרוח אמורה להתאים לעשייה היומיומית ולנתונים המקומיים הקשורים לחברה (פירמה) ולקהילה הפוליטית-גיאוגרפית, שבתוכה זו מתקיימת. לכן, הרוח הקפיטליסטית היא, למעשה, מסגרת החשיבה המוצעת על ידי התיאוריה הניהולית, ומשמשת את המנהלים להצדקת פעילותם בהתמודדותם השגרתית עם הגורמים השונים במערכת. על פי בולטנסקי ושיאפלו, רוח הקפיטליזם אף אינה האידיאולוגיה של השולטים, המכוונת להשליט את מרותם על הנשלטים, אלא תפיסה המשותפת לחזקים ולחלשים ומאפשרת לאלה ולאלה להבין את העולם שבו הם פועלים. לפיכך, משטר ההצדקה של הפרויקטים משקף דפוס חדש של אפשרויות הצדקה להמשך קיומו של הקפיטליזם. דפוס שעדיין לא נחשף לביקורת יעילה. הביקורת הישנה (והפוליטיקה הישנה), שבאמצעותה ביקשו איגודי העובדים להילחם בקפיטליזם, פחות רלוונטית אל מול צורת ההצדקה החדשה. במלים אחרות, למרות הניסיון לשלב מימד של כוח בטיעוניהם, אין בעבודה הנוכחית של בולטנסקי ושיאפלו חזרה למודל ביקורת.

אולם, הוויתור על הביקורתיות נוסח ובר או בורדייה, ביקורתיות הערה לאינטרסים שרוח הקפיטליזם משרתת, גובה מחיר יקר. כאמור, בולטנסקי ותבנו מכירים בכך שהנגישות למשאבים ביקורתיים אינה שוויונית. ספרי הניהול, המשמשים אותם לאפיון הרוח החדשה של הקפיטליזם ולאפיון משטר ההצדקה הפרויקטאלי, כוללים ביקורת של מנהלים ויועצים על דרכי הניהול שקדמו להם, אך אינם כוללים ביקורת של העובדים ואף לא של מומחים לא-קאנוניים. במלים אחרות, ניתוח ביקורתי ופלקסיבי, בנוסח בורדייה, היה מאלץ את בולטנסקי להתמודד עם השאלה — באיזו מידה משתתף הוא עצמו בקאנוניזציה של צורות הצדקה מסוימות, ובהעלמתן של צורות אפשריות אחרות של שית.

יתרה מזו, משטר ההצדקה הפרויקטאלי עצמו מגלם יחסי כוח, ובולטנסקי ושיאפלו משאירים את אלה מחוץ לתחום הניתוח. הם מניחים כי יצירת קשרים ורשתות חברתיות — הגורם המייצר גדולה במשטר הצדקה זה — קשורים בתכונות פסיכולוגיות אינדיבידואליות, כרוגמת פתיחות או ביישנות. הם מתעלמים מממצאיה ההיסטוריים של הסוציולוגיה,

המלמדים כי היכולת ליצור קשרים חברתיים — כמו גם סוג האנשים שעמם אדם יוצר קשרים — תלויה במיקומו החברתי. בן עשירים, שלומד באוניברסיטה יוקרתית, רוכש לא רק מיומנויות מקצועיות אלא גם כישורים חברתיים ומאגר של קשרים פוטנציאליים עם הדומים לו — אנשים, שסביר להניח כי יתפסו עמדות מפתח במשק. קשרים אלה הם העשויים להפוך אותו לגדול במשטר ההצדקה הפרויקטאלי. משטר הצדקה זה מאפשר, אם כן, למנהלים ולמהנדסים להצדיק את פעולותיהם אל מול עובדים ואיגודים מקצועיים. במקביל, כוחם של העובדים מצטמצם בשל האידיאולוגיה הפרויקטאלית עצמה, כלומר: נגישותם של העובדים למשטר הצדקה זה פחותה בהרבה מזו של המנהלים. ואולם, ביקורת זו היתה נשפטת על ידי בולטנסקי ותבנו כבלתי רלוונטית, מאחר שהיא לוקה בהעמדת הסוציולוג מעל לנחקריו, מניחה קיום אפריורי של אינטרסים קבוצתיים, ומקבלת מוסכמות סוציולוגיות שהסוציולוגיה הפרגמטיסטית ביקשה לחמוק מהן.

סוציולוגיה, פילוסופיה ומוסר: מקורותיו האינטלקטואליים של הפרויקט הפרגמטיסטי

את ייחודיותו של הפרויקט הפרגמטיסטי, ואת תרומתו לסוציולוגיה, כדאי לבחון על רקע מקורותיו האינטלקטואליים והפילוסופיים. בפעם הראשונה בסוציולוגיה המודרנית, פרויקט זה מכניס לתחום הדיון — ללב-לבו של דיון סוציולוגי אמפירי — סוגיות מוסריות, שעד כה היו במונופול של הדיסציפלינה הפילוסופית ולכל היותר שימשו חומר רקע תיאורטי, מרוחק, לטיעונים סוציולוגיים.

בולטנסקי ותבנו טוענים, כי הסוציולוגיה הקלסית מתייחסת לערכים כאל תודעה תרבותית, המשותפת לכל אנשי החברה ומסמנת למעשה את גבולותיה (נוסח דירקהיים); או כאל גורם מבחין בין הקבוצות החברתיות השונות — הסכמה ערכית אינה אלא מראית עין, המבוססת על כוחה של קבוצה אחת לכפות את ערכי המוסר שלה על קבוצות אחרות (נוסח הגישה הקונפליקטואלית). לעומת התייחסותם הרלטיביסטית, או הצינית, של הסוציולוגים אל המימד המוסרי שבחברה, הפילוסופיה של המוסר מציעה פרוצדורה אוניברסלית לצורך ביסוס משטר של צדק. אולם, פרוצדורות אוניברסליות אלה מוצגות בפילוסופיה כתפיסות אוטופיסטיות המעומתות עם מציאות רבגונית, ואינן ממומשות בה בהכרח. מתוך יומרתה למדעיות פוזיטיביסטית, הסוציולוגיה הביקורתית סימנה, בזלזול מסוים, את השאלה "מהי חברה צודקת" כשאלה בתחום הפילוסופיה הפוליטית, שאינה מדע. במסגרת זו, הסוציולוגיה הביקורתית אף חידדה את ההבחנה בין ערכים לעובדות, וטענה להימנעות מהטיה ערכית בניתוח ממצאים. לדברי בולטנסקי ותבנו, הסוציולוגיה הביקורתית אינה יכולה להימנע משיפוט ערכי: כאשר היא מציגה ממדי אי-שוויון, בהסתמך על נתונים סטטיסטיים "אובייקטיביים", היא מעלימה מן הקורא את הסולם הערכי שביחס

אליו מוצבים הנתונים. שהרי, מושג של אי-שוויון הוא בעל משמעות רק כאשר הוא מוצג מול תפיסה ערכית כלשהי של שוויון.

ברומה לפילוסופיה הפוליטית, הסוציולוגיה הפרגמטיסטית מניחה כי האדם הוא יצור מוסרי מטבעו. אולם, בשונה מהגות זו, בולטנסקי ותבנו אינם תרים אחר אוניברסליזם מוסרי המניח שכל בני האדם כפופים לאותם עקרונות מוסריים. בניגוד לפלורליזם הערכי של הסוציולוגיה הביקורתית – שעל פיו לכל קבוצה ערכים מובחנים משלה, והאחידות מושגת רק כשקבוצה אחת משליטה את ערכיה על כלל החברה – בולטנסקי ותבנו מציעים מודל של פלורליות מוגבלת, הכוללת מספר מצומצם של עקרונות שקילות המשותפים לכל האנשים. אלה הם העקרונות המבנים את ששת משטרי ההצדקה, ושנוצרו והתפתחו בתהליך חברתי-היסטורי. תפיסה זו מניחה הקשר חברתי בעל מבנה כפול: ברובד אחד מצויים בני האדם, ובשני – הנכסים המטאפיסיים המשותפים. בני האדם הם בעלי כישורים מטאפיסיים המאפשרים להם להפעיל שיפוט ולקבוע שקילות; הכישורים המטאפיסיים מאפשרים להם להגדיר את מידת הגדולה של אחרים. כדי לטעון כי הם מבססים את עמדתם בוויכוח על עקרונות מוסריים, וכדי לשכנע אחרים בצדקת דרכם, על בני האדם לגזור את טיעוניהם מן הרובד המטאפיסי המשותף, הנתפס כאוניברסלי. הפנייה אל הפילוסופיה הפוליטית המודרנית, כבסיס לעיצובם של הנכסים המטאפיסיים המשותפים, מאפשרת לבולטנסקי ותבנו לנתח את אופן ביטוייה של הפילוסופיה בחיי היומיום מבלי לשפוט את תקפותה אל מול ערכים מוסריים אחרים, ומבלי להותיר אותה כמסגרת חשיבה אוטופית הזרה למציאות קונקרטית.

אולם, ההשפעות הפילוסופיות על עבודתם של בולטנסקי ותבנו אינן מסתיימות בפילוסופיות של המוסר הבאות לידי ביטוי בחיי היומיום, ומגדירות את עולמות ההצדקה השונים. הנחות היסוד של הגישה הפרגמטיסטית, כמו גם המתודולוגיה שלה, נשענות גם הן על רעיונות שהתגבשו בכמה מעגלים פילוסופיים: הגותו של הפילוסוף אלברט הירשמן (Hirschman 1984) העוסק בשאלת המוסריות של המערכת הקפיטליסטית; הפרגמטיזם של פירס (Pierce) והאנתרופולוגיה הפרגמטית של קאנט;¹⁰ המסורת ההרמנויטית של ריקר (Ricoeur) והאתנר-מתודולוגיה של גרפינקל (Garfinkel).

הפילוסופיה הפרגמטיסטית של פירס הציעה מתודה לבהירות מחשבתית, אשר בישרה את הפילוסופיה האנליטית נוסח אוסטין (Austin) וסירל (Searle), שעליה נבנתה הסוציולוגיה הפרגמטית (Descombes 1991). הסוציולוגיה של בולטנסקי ותבנו לא לקחה אם כן מן הפילוסופיה הפרגמטית רק את ההשראה לכינויה – "סוציולוגיה פרגמטיסטית" – אלא גם את התמקדותה בהבהרה של כוונותיהם של בני אדם. פירס טוען, כי הסוציולוגיה הפרגמטיסטית מבקשת לייצג באופן מפורש את הקונבנציות שעליהן נסמכים ההיגדים של

¹⁰ השפעות אלה של קאנט ושל פירס על הגישה הפרגמטיסטית תוארו אצל Descombes 1991. קאנט מתייחס למושג האנתרופולוגיה פרגמטית בתוך הקדמה שכתב לספר האנתרופולוגיה מנקודת מבט פרגמטית, בתרגומו לצרפתית של פוקו (1964).

השחקן, כלומר: לחלץ מהיגדיו את המשמעויות המרומזות שאליהן הוא מכוון. חשיבותה של מתודה סוציולוגית זו היא בכך שהניתוח אינו מצטמצם לרמת השפה בלבד, אלא מאפשר להתחשב בדיספוזיטיבים (תוויות, מכוונות, או אובייקטים מתווכים אחרים) שעליהם נשען אדם בכואו לשפוט את המציאות (Dodier 1991).

באנתרופולוגיה הפרגמטית של קאנט, הידיעה הפרגמטית על מהותו של האדם כיצור החופשי לפעול כוללת את מה שהוא עושה, את מה שהוא יכול לעשות ואת מה שהוא צריך לעשות מתוך עצמו. ידיעה זו מניחה צורך "להיכנס לנעליו" של האדם, לפני שמתרחקים ממנו לצורך הבנה של פעולתו. גישה פילוסופית זו אינה מחפשת את משמעות פעולתו של האדם בעולם של מושגים תיאורטיים, החוצצים בין תודעת הנחקרים לבין תודעתו של החוקר; היא מנסה לחלץ את משמעות הפעולה בחווייתם של אנשים – החוויה, שהיא במידה מסוימת כוללנית ובסיסית הרבה יותר מן המשמעות המיוצגת או המודעת. גם אם משמעות זו סותרת, מעיקרה, כל ניסיון פרשני, אין זה אומר שהיא נתונה מראש; אנו נדרשים לחלצה, באמצעות פעולת תרגום.

תרומתה המובהקת של המסורת ההרמנויטית של ריקר היא הטענה, כי ההבנה העצמית של האדם מתווכת על ידי סימנים, סמלים וטקסטים. בכך, התורה ההרמנויטית מכתובה לסוציולוגים מעקפים אמפיריים המסייעים בבניית הסוציולוגיה של הפעולה. מטענה זו נגזר כי כדי להבין כיצד אדם תופס את עצמו, אי-אפשר עוד להסתפק בבחינת משפטי הפעולה או השיח; מתוקף המעקף האמפירי, הסוציולוג חייב להבין כיצד שיח זה של אנשים על עצמם ועל העולם מתקשר למבחני מציאות, כלומר לסימנים או לסמלים.

הנדבך הפילוסופי המרכזי הנוסף במהלכם התיאורטי של בולטנסקי ותבנו הוא תורתו של גרפינקל – האתגור-מתודולוגיה. גרפינקל מבקר את היומרה הסוציולוגית לפרש ולחשוף את המניעים המודעים והלא-מודעים בהתנהגות השחקן, באמצעות איסוף נתונים על מיקומו החברתי, ההיסטוריה שלו או האינטרס של הקבוצה שאליה הוא משתייך. המתודה החלופית של גרפינקל מניחה כי באמצעות תיאור פרטני ביותר של הסיטואציות החברתיות, כפי שהן מתנהלות בפועל, החוקר יכול לחשוף את המתודות שבהן משתמשים השחקנים עצמם כדי לשכנע אחרים שפעולתם נושאת משמעות. המתודולוגיה הפרגמטיסטית נוסח בולטנסקי ותבנו, הבוחנת כיצד מצדיקים בני האדם את פעולתם, נגזרת מעמדה פילוסופית זו של גרפינקל – אם כי, כאמור, הסוציולוגיה הפרגמטיסטית אינה מסתפקת בניתוח ברמת המיקרו, בנוסח האתגור-מתודולוגיה, אלא מוסיפה עליו ניתוח ברמת המאקרו – חותרת לעגן את הניתוח הפרטני במציאות מטאפיזית, המתקיימת מעבר לאדם.

משטרי ההצדקות מול ניתוח השיח

מקורות פילוסופיים אלה המעצבים את עבודתם של בולטנסקי ותבנו, מכחינים אותם גם מזרם מרכזי נוסף בחשיבה החברתית הצרפתית, זה של ניתוח השיח בנוסח פוקו. לכאורה,

קיים דמיון מתודולוגי בין עבודתם של בולטנסקי ותבנו לבין זו של פוקו. לדוגמה, חלק גדול מהספר "על ההצדקות" מבוסס על ניתוח שיח של הצדקות וביקורות. אולם בשונה מפוקו, המייחס לכל תקופה שיח דומיננטי יחיד, המודל הפרגמטיסטי מתמקד בקיומם הברזומני של עולמות-ערכים שונים. אנשים נעים בתוך עולמות-ערכים אלה בחיי היומיום שלהם, ומתוכם הם שולים את הנימוקים המתאימים למעשיהם בנסיבות ובמצבים משתנים. הנחת הריבוי של עולמות הערכים והחופש היחסי המיוחס ליחידים הופכים את הסובייקט הפוקויאני – מושא הפעולה הכפוף לכללים, להיררכיות ולמשמעת המעוצבים על ידי השיח הדומיננטי – לסובייקט שוקל, מנמק ומחליט, הנושא את הפעולה החברתית.

כדומה לתפיסה התיאורטית של פוקו, ניתוח שדות השיח בנוסח הפרגמטיסטי אינו מצטמצם לרמה הדיסקורסיבית בלבד. על פי פוקו, השיח ההגמוני טבוע גם כממדים לא דיסקורסיביים: בגוף, בארגון המרחב או בהסדרי המשמעת בבתי כלא או בצבא. גם בולטנסקי ותבנו מדגישים את חשיבות הגורמים הלא-מילוליים המשתתפים בשיח. אולם בניגוד לפוקו, אין האובייקטים החומריים כובלים את האדם ומשמעים אותו – אלא מייצבים את העשייה החברתית ותורמים לחיזוקה של ההסכמה החברתית. ברוח הרשתות החברתיות של לטור (Latour 1987) הכוללות, על אותו משקל, הן אנשים והן אובייקטים או מיקרו-אורגניזמים, משטרי ההצדקה שמציגים בולטנסקי ותבנו מסתמכים גם הם על חפצים ואובייקטים לא-אנושיים. עבודתם מוצפת, להגדרתם, "ריבוי של יישויות, לפרקים אנושיות, לפרקים דברים אשר נכנסים לתמונה רק במסגרת תיאור כולל של הסיטואציה שבה הם מופיעים" (Boltanski and Thévenot 1991). לכל אחד מששת עולמות הערכים מוצמד מאגר של "דברים", שעליו נסמך האדם כאשר הוא מבקר או מצדיק את עצמו. שהרי הדברים, החפצים, האובייקטים החומריים (מכונות, מחשבים, תוויות) והלא-חומריים (חוקים, קודים), משמשים כנקודות התייחסות, כרפרנטים יציבים היכולים לעגן בתוכם את ההצדקות. בניגוד לגמישות המאפיינת אנשים, האובייקטים מוצמדים לסיטואציות ספציפיות, ולכן הם מופיעים כגורמים המייצבים מצבים ומסייעים להשגרה של ההסכמות החברתיות. לדוגמה, אובייקטים טיפוסיים במשטר ההצדקה הדומסטי הם תארים, תימות, מקום המגורים, מתנות, פרחים וכדומה. במשטר ההצדקה של האזרחות, האובייקטים המייצבים הם אמנות, פדרציות, משרד של איגוד מקצועי, הזכויות החוקיות, המנשרים, רשימות הבוחרים ועוד. הכלים והמכונות, הניהול, הארגון, הסרט הנע, רשימות וגראפים למיניהם הם חלק מהאובייקטים המבטאים את העולם התעשייתי.¹¹

הסוציולוגיה הפרגמטיסטית, על מקורותיה הפילוסופיים המגוונים שהוצגו לעיל, מציעה חידושים בכמה תחומים עיקריים של הסוציולוגיה: היא מכניסה לדיון, המבוסס אמפירית, שאלות מוסריות; היא מציעה דרך חדשה לקשור את הדיון ברמת המיקרו לדיון

¹¹ את אינוונטר הדברים השייך לכל אחד ממשטרי ההצדקה יצרו החוקרים מתוך מדריכים פרקטיים, כדוגמת מדריך ליחסי ציבור המתייחס לעולם המוניטין, מדריך פרקטי לנימוסים בחיי החברה לעולם הדומסטי, או מדריך פרקטי ליצירתיות המתקשר לעולם ההשראה.

כרמת המאקרו, מבלי לצמצם אף אחד מהם למונחי האחר; היא מאפשרת לדון בתהליכים גלובליים רחבי היקף, מבלי להעלים את היחיד ואת אופן השתתפותו ביצירתם של שינויים מרחיקי לכת אלה; היא מציעה דרך להבנת הפעולה האנושית כפעולה לא־אוטומטית — כפעולה שאינה נגזרת במלואה ממיקומו החברתי של האדם — אך היא מאפשרת לעקוב אחר ניעותו של האדם המודרני בין עולם ערכים אחד למשנהו, בהתאם לנסיבות החברתיות ולמצב נתון. הסוציולוגיה הפרגמטיסטית מחדדת מחדש את שאלת מיקומו של הסוציולוג ביחס למושאי מחקרו, ומציעה פתרון המאפשר לסוציולוג לכבד את עמדתם של הסובייקטים שלו ועדיין להציע תובנות שאינן מובנות מאליהן.

ובכל זאת, למרות ניסיונותיהם של בולטנסקי ושיאפלו להחזיר את מימד הכוח לדיון הפרגמטיסטי, מימד זה נותר מעוקר משהו בפרדיגמה זו. לאחר כמעט שלושים שנה של דיון סוציולוגי אינטנסיבי בשאלת הכוח, השאלה כיצד רכשה הפרדיגמה החדשה פופולריות כה רבה בחוגים הסוציולוגיים בצרפת — על אף שאין היא מתייחסת לשאלות המרכזיות שהטרידו את הדיסציפלינה במשך שנים כה רבות — נשארת פתוחה. הניסיון להציע תשובות אפשריות, ספקולטיביות מטבען, יעסיק אותנו בחלקו האחרון של מאמר זה.

הצלחת הפרדיגמה הפרגמטיסטית ומכתן הפוריות של התיאוריה

ייתכן שבמחקרו האחרון מספק בולטנסקי עצמו הסבר מסוים להצלחת הפרדיגמה, שהוא עצמו מוביל. אולי אין זה מקרי כלל, שהפרדיגמה הפרגמטיסטית, העוסקת בחקר הפעולה האנושית ברשתות חברתיות, נחלה הצלחה בעת שרשתות אלה והאנשים הטווים אותן נהפכו לגיבורי התרבות של העולם המערבי. האם ייתכן כי הפרדיגמה הביקורתית — המזוהה כל כך עם הביקורת החברתית והאמנותית כנגד הקפיטליזם הנשלט על ידי החברות הכלכליות הגדולות — איבדה משהו מקסמה ומן הרלוונטיות שלה לנוכח השינוי באופיו של הקפיטליזם? האם מושג המעמד, החיוני כל כך לניתוח הביקורתי בנוסח בורדייה, נהפך ל"מושג זומבי" שאין בו עוד תועלת הסברית, כפי שטוען אולריך בק (Beck 2000)? האם המושג "מעמד" פינה, לפיכך, את הזירה הסוציולוגית לניתוחים המתמקדים באדם הפרשני בעל חופש הפעולה? ייתכן. ניתן אולי לראות בפרויקט "הרוח החדשה של הקפיטליזם" עצמו חלק בלתי נפרד משרשרת הטיעונים שהוא מייצר. כלומר, ביטולן של הקבוצות והאינטרסים המעמדיים כגורמים מסבירים בפרויקט זה עשוי לשמש דוגמה נוספת להצלחת הפרויקט הקפיטליסטי בגירסתו הנוכחית — הצלחתו "להתחמק" מביקורת. במלים אחרות, הצלחתו של הפרויקט הפרגמטיסטי של בולטנסקי ושבירת המונופול של הסוציולוגיה הביקורתית הן עדות לאפקטיביות של הקפיטליזם של הפרויקטים, המצליח לנטרל את ההתנגדות אליו. פרדיגמה מצליחה בעידן זה היא, אם כן, מסגרת חשיבה המדגישה את פעולתם של פרטים במסגרות קטנות ונוזלות, ואינה מאפשרת להבחין בהתחזקות כוחם של המונופולים הגדולים הנהפכים ליותר ויותר גלובליים.

אם נשווה את תיאורה של החברה הפוסט־פורדיסטית בידי בולטנסקי ושיאפלו לתיאור שמספקים, למשל, הסוציולוגים הביקורתיים לש ואורי (Lash and Urry 1987), נגלה כי אלה האחרונים אינם מסתפקים בתיאור התפרקותו של הקפיטליזם המאורגן בסוף שנות השבעים — הם מצביעים מפורשות על הקבוצות החברתיות הסובלות כתוצאה מתהליך זה, לעומת אלה הנהגות ממנו. חסרונן של סוגיות הכוח והקבוצות בסוציולוגיה הפרגמטיסטית אינו מאפשר אמירה מפורשת כזו. גם אם כוונתם של בולטנסקי ושיאפלו היא לחשוף את אופיו של הקפיטליזם העכשווי, כדי לייצר בסיס להתנגדות לגיטימית — נראה כי הם עצמם משמיטים את הקרקע תחת אפשרות היווצרותן של קבוצות, העשויות להפיץ סוג כזה של התנגדות.

ההפגנות ההמוניות בסיאטל בסוף שנת 1999, שמחו נגד פעולות הבנק העולמי ונגד הקפיטליזם הגלובלי חסר הפשרות בכלל, יכולות להיתפס כצורת התנגדות המותאמת למשטר ההצדקה של פרויקטים. המפגינים החדשים אינם חברים בארגון ביורוקרטי ואינם נשמעים להנהגה אחת. כמו הקפיטליזם של הפרויקטים, הם מצויים ברשת חברתית זמנית וניזלה ומגויסים למחאה על בסיס פרויקטים חד־פעמיים. הם אינם מסכימים על אידיאולוגיה משותפת חוצת קווים, אלא פועלים כל אחד מתוקף סדר יום עצמאי משלו, המשתלב בזה של האחרים רק בחלק מן הנושאים ובחלק מן הזמן. התארגנותם של המפגינים בסיאטל בוודאי לא הושפעה מעבודתם של בולטנסקי ושיאפלו, אך דרך פעולתם משקפת הבנה דומה של השינויים החברתיים ושל אופן ההתנגדות, הנובע משינויים אלה, לעריצותו של הקפיטליזם.

ואולם, התאמתה של הפרדיגמה לאופיו של הקפיטליזם בן־זמננו היא רק חלק — אמנם חשוב — מן ההסבר להצלחתה. לפרדיגמה הפרגמטיסטית כמה יתרונות נוספים: בין־תחומיות ודימוי מדעי: ראינו את המימד הפילוסופי של הפרדיגמה הפרגמטיסטית, ואת המיזוג הנדיר בין טקסטים פילוסופיים לבין טקסטים של מדעי החברה ולבין טקסטים שהם תוצר של עבודה אמפירית. על פי ניקולס דודייה, חיבורים אלה מצביעים על שיתוף פעולה חדש בין המחקר הפילוסופי לבין המחקר הסוציולוגי, העשוי להעשיר את שתי הדיסציפלינות, והמושך אל הפרדיגמה אינטלקטואלים משתי המסורות כאחת (Dodier 1991). בין־תחומיות מתקיימת גם בשיתוף הפעולה השוטף בין בולטנסקי לבין תבנו, ולבין נציגים מדיסציפלינות אחרות. עובדה זו, ובעיקר אולי עצם היותו של אחד מאבות הפרדיגמה — תבנו — כלכלן, מעניקה למתודולוגיה הפרשנית של התיאוריה לגיטימציה מדעית. הבחירה במתודולוגיה פרשנית "רכה" — רומזים בולטנסקי ותבנו במחקריהם — אינה ברירת מחדל, הנובעת מחוסר שליטה במתודות מדויקות יותר. להיפך, בעבודתו על הקאדרים בולטנסקי מפגין שליטה וירטואוזית בצורות מחקר סטטיסטיות, שבאמצעותן היה מקובל למיין קבוצות חברתיות ומעמדיות, והוא אף מפרק מדדים אלה בהצביעו על השגיאות באופן יצירתם. השתייכותו של תבנו לדיסציפלינה הכלכלית, הנחשבת "מדע קשה", והשליטה במתודולוגיה הפוזיטיביסטית, מעניקה אם כן לעבודתם המשותפת של השניים גושפנקה מדעית.

מבחן הפוריות: הפרודוקטיביות המחקרית העצומה של המפעל הפרגמטיסטי נעוצה, בראש ובראשונה, בתפיסתה את הפעולה האנושית. הפעולה האנושית היא רצף של השתלשלויות בלתי פוסקות, המאלצות את האנשים המעורבים בהן להשתמש בכישורים שונים כדי להסתגל לנסיבות משתנות. אמנם, כפי שמציין דודייה, הרעיון עצמו אינו חדשני, שהרי חרויית המתח בין קיומה של זהות אישית מתמשכת לבין מעבר של היחיד מסיטואציה אחת לשנייה כבר צוינה על ידי גופמן (Goffman), אך עד כה הסוציולוגים לא עסקו ברעיון זה באופן שיטתי ואף לא הציעו תיאור אמפירי כוללני שלו. זוהי המטלה שקיבלה על עצמה הפרדיגמה הפרגמטיסטית: היא מתיימרת ליצור דקדוק סוציולוגי חדש, שיאפשר למפות ולנתח את הפעילות האנושית המגוונת, שחלק גדול ממנה לא אובחן לחלוטין על ידי סוציולוגים עד היום. השגת הסכמה, קשרי אהבה, התייחסות לחפצים — ברמה הבסיסית של היחידים — הם רק דוגמאות מעטות לנושאים שהסוציולוגיה הפרגמטיסטית פותחת לנו צוהר אליהם.

למשל, משטרי ההצדקה, שהוצגו בקצרה במאמר זה, הם חלק מפרויקט רחב ששם לו למטרה לבחון את משטרי הפעולה המסדירים את החיים המודרניים. בין משטרי הפעולה שנחקרו על ידי בולטנסקי מצוי גם משטר האהבה (agape), שתכניו שאובים מכתבי פרנסיסקוס הקדוש מאסיוזי (Boltanski 1990). בניגוד למתרחש בפעולות הביקורת וההצדקה, במשטר האהבה אנשים מוותרים על השקילות. הם מוותרים על חישובי הצדק ומוכנים להעניק זה לזה הכל ללא חשבון. האובייקטים במשטר זה מאבדים מהרלוונטיות שלהם והאנשים חשים שהם מממשים את עצמם כבני אדם כמלוא מובן המלה, מבלי שיזדקקו לתמיכה מאובייקטים חומריים. לפיכך, במשטר זה ויכוחים על הצדקות, אשר נוצרים בחיבור בין אנשים לבין אובייקטים אינם רלוונטיים, ולכן נעלמים לחלוטין. האנשים כתוכו נתונים פחות ל"מצבים" המאורגנים בעיקרם סביב מחלוקות, והם נוטים להתמסר למצבים המבטיחים את פעולת האהבה. משטר נוסף הוא משטר האלימות, שהמלחמה היא דוגמתו הפרדיגמטית. במצב זה נשברים כל הכלים, והקונבנציות החברתיות מאבדות את אחיזתן במציאות. כל אחד ממשטרי פעולה, או עולמות פעולה אלה, מהווה אוסף של יישויות המאורגנות על פי עיקרון קוהרנטי כלשהו (עקרון הצדק, מצב אהבה, סוג של קונבנציה, ועוד) ומכיל את כל האלמנטים של הדינמיקה הפנימית הטיפוסית להם. אך, אין להניח קיומה של הרמוניה בין העולמות. המעבר מעולם פעולה אחד לאחר כרוך במאמץ רב, והוא דורש תרגום וחיבור בין שונים. ריבוי העולמות עצמו מציע כר נרחב לעבודה מחקרית.

במקביל לעבודה זו של בולטנסקי, שפיתחה משטרים חדשים, פנה גם תבנו לאפיקים חדשים והציע דרך מחקרית נוספת לביחינת ה"פעולה החברתית". במקום הפעולה המוצדקת עובר תבנו לדון במשטר פעולה חדש — משטר של קרבה, המנתח את יחסו של האדם לחפצים, לאובייקטים ולדיספוזיטיבים שונים בסיטואציות חברתיות מגוונות. ביסוד משטר זה עומדת קלסיפיקציה בסיסית של יחסי אדם-אובייקטים, הכנויה על מידת הקרבה המתפתחת

ביניהם במצבים משתנים. בקצה האחד מצויה דרגת הקרבה החלשה ביותר בין אנשים לבין אובייקטים, וכן דיספוזיטיבים הנשענים על קונבנציות מקובלות ונאלצים לעמוד במבחני הביקורת וההצדקות. האובייקטים והדיספוזיטיבים בקוטב זה קשורים למשטרי הצדקה. בקצה האחר מצויה דרגת הקרבה ההדוקה ביותר – משטר קרבה גרידא – המאפיינת את יחסו של אדם אל חפץ כשהוא בא במגע עמו, לבדו, ללא נוכחותם של אנשים אחרים. במצב של קרבה אישית זו מתפתחת היכרות בין האדם לאובייקט, המושפעת הן מאופיו של האדם והן מזה של החפץ. לדוגמה, מידת הקרבה תלויה ברמת התודעותו המוקדמת של האדם לחפץ המסוים. אופיו של החפץ, לעומת זאת, מושפע למשל מיכולתו של האדם להבין את אופני פעולתו. עם חפצים מכניים, שפעולותיהם ניתנות להבנה מתוך צפייה בהם, נוצרים יחסי קרבה אחרים מאלה שנוצרים כשהמכשירים הם סבוכים וצורתם החיצונית מסתירה את פעולתם (מחשב, מצלמה ללא כפתורים, ועוד). בתוך, בין שני הקטבים, מצויה קטגוריית ביניים המשלבת בין משטרי קרבה למשטרי הצדקה. קטגוריה זו מתייחסת לחפצים המקשרים בין כמה אנשים, כפי שקורה בסדנאות עבודה או במשרדים בתוך ארגון. במצבים אלה, משטר הקרבה, באמצעות האובייקטים והדיספוזיטיבים, מעניק תמיכה לנהלים המקובלים – אך האובייקטים עצמם חשופים לביקורת ציבורית ולקונבנציות האופייניות למרחב ציבורי. טיב הקשר בין האובייקטים לאנשים, בקטגוריה זו, נהפך לידע המשותף של הפועלים באותו מרחב ומעגן את הכללים ואת נורמות ההתנהגות והעבודה בארגון (Thévenot 1994).

בעקבות מחקרים אלה, שהדגישו את אופני תיאום הפעולות בארגון ואת המוסכמות הקשורות אליו ומסדירות את הפעילות, התפתח בצרפת זרם תיאורטי מוסדי חדש. זרם זה מכונה "כלכלת המוסכמות" והוא חוקר את תיאום הפעולות בארגון. זהו אחד מכיווני המחקר, שהתגבשו מתוך משטר הקרבה שיושם בסביבה הארגונית; ואולם, משטרי קרבה נבדקים גם בסביבות חברתיות אחרות, כדוגמת בתי חולים, מרפאות פסיכיאטריות, גני ילדים ובתי ספר, ומניבים מחקרים חדשניים רבים.

עצם החידוש, פוריותו הרבה של הפרויקט, הזהות הקבוצתית האוונגרדית שהוא מעניק למשתתפים בו, ואולי גם התאמתו לשינויים הנרחבים המתחוללים בקפיטליזם של המילניום, הם שהביאו להצלחתה של הפרדיגמה הפרגמטיסטית בצרפת.¹² עדיין מוקדם להכריע אם יש בפרדיגמה הפרגמטיסטית בשורה משמעותית שתשנה את הסוציולוגיה, אך זהו פרויקט מעורר עניין, ויש לעקוב אחר התפתחותו.

¹² כישלונם של בולטנסקי ותבנו להביא להוצאה לאור באנגלית של עבודתם "על ההצדקות", מ-1991, בגלל בעיות תרגום, חוסמת את הפצתה הנרחבת מחוץ לגבולות העולם הפרנקופוני.

ביבליוגרפיה

- Althusser, Louis, 1971. "Ideology and the Ideological State Apparatus," *Lenin and Philosophy*. New York: Monthly Review Press, pp. 127–186.
- Beck, Ulrich, 2000. "The Cosmopolitan Society and Its Enemies," *The British Journal of Sociology* Millenium Lecture, held at the London School of Economics and Political Science, February 24, 2000.
- Berger, Peter, and Thomas Luckmann. 1967. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Boltanski, Luc, 1982. *Les Cadres — La Formation d'un Groupe Social*. Paris: Minuit.
- , 1990. *L'amour et la justice comme compétences*. Paris: Métailié.
- Boltanski, Luc, and Eve Chiapello, 1999. *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, Luc, and Laurent Thévenot, 1991. *De la Justification — Les Economies de la Grandeur*. Paris: Gallimard.
- Bourdieu, Pierre, 1985. "The Social Space and the Genesis of Groups," *Theory and Society* 14(6): 723–744.
- Descombes, Vincent, 1991. "Science sociale, science pragmatique," *Critique* (Juin–Juillet): 420–426.
- Dodier, Nicolas, 1991. "Agir dans plusieurs mondes," *Critique* (Juin–Juillet): 529–558.
- , 1993. "Les appuis conventionnels de l'action: Elements de pragmatique sociologique," *Réseaux* (Novembre–Decembre): 63–85.
- Garfinkel, Harold, 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Hirschman, Alberto, 1984. *L'économie comme science morale et politique*. Paris: Hautes Etudes-Gallimard-Seuil.
- Latour, Bruno, 1987. *Science in Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lash, Scott, and John Urry, 1987. *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Thévenot, Laurent, 1994. "Le régime de familiarité — Des choses en personne," *Genèses* (September): 72–101.
- , 1996. "Mettre en valeur la nature: Disputes autour d'aménagements de la nature en France et aux Etats Unis," *Autre Temps: Cahiers d'Ethique Sociale et Politique* 49: 27–50.